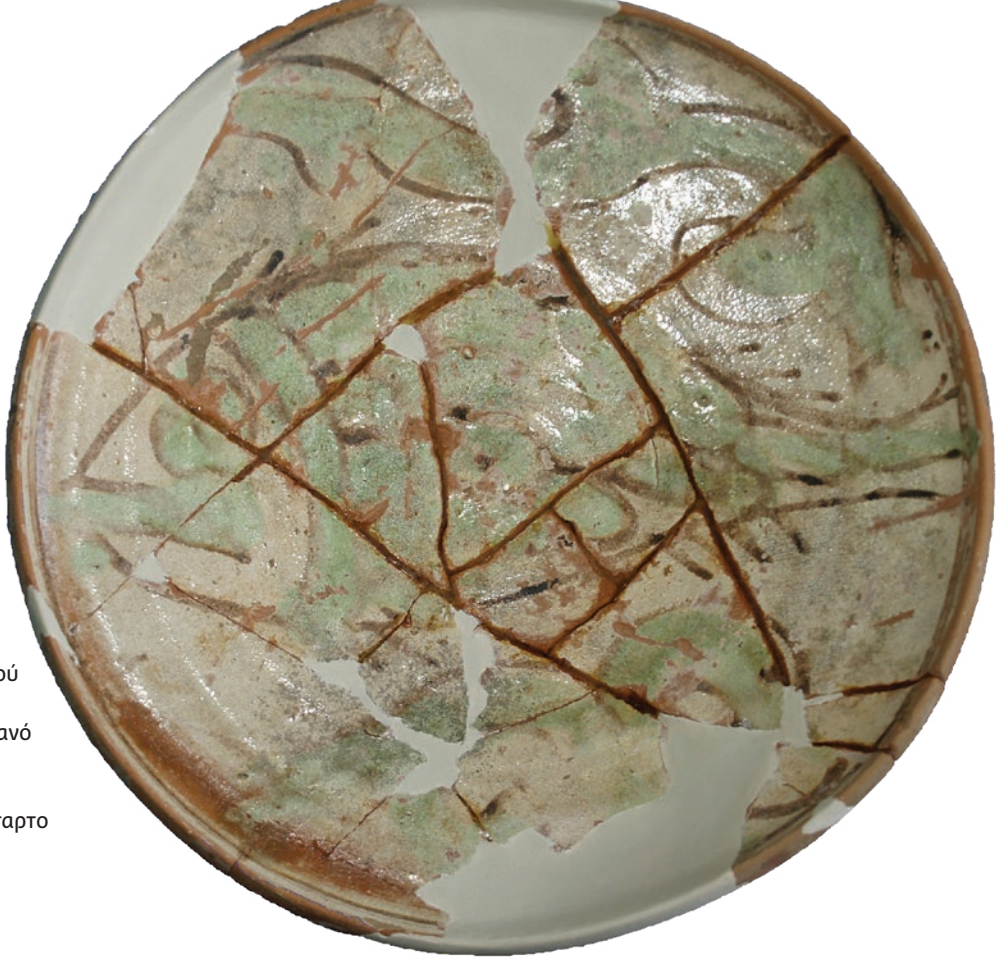

01

Πινάκιο με
παράσταση ψαριού
σε γραπτή με
πράσινο και καστανό
χρώμα τεχνική,
Άνω Επίδαυρος –
Λαλιωτέικα, γ' τέταρτο
12ου αι.
(© Α. Βασιλείου).

ΣΤΟ ΤΡΑΠΕΖΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

—Η μαρτυρία της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής

Με αφετηρία τη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας που προέρχεται από σωστικές ανασκαφικές έρευνες στην Αργολίδα (κυρίως στο Άργος, το Ναύπλιο και τη μεταξύ τους περιοχή), παρουσιάζονται ορισμένα βασικά στοιχεία στην εξέλιξη της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής σε συνδυασμό με τα νεότερα πορίσματα της έρευνας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

02

Στάδια κατασκευής εφυσωμένης κεραμικής (© ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης. Κατασκευή: Νίκος Λιάρος. Πηγή: Καλοπίση-Βέρτη 2003, σ. 116, εικ. 61).

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΜΙΑ ΠΑΝΑΡΧΑΙΑ τέχνη που έχει ως αντικείμενο την κατασκευή σκευών, οικιακής κυρίως χρήσης, από ψημένο πηλό. Τα κεραμικά σκεύη ήταν εξαιρετικά διαδεδομένα τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη Βυζαντινή εποχή και είχαν χαρακτηριστική μορφή και διακόσμηση ανάλογα με την εποχή και την περιοχή όπου είχαν κατασκευαστεί.

Στη Βυζαντινή εποχή η καλής ποιότητας επιτραπέζια κεραμική είναι γνωστή στην έρευνα ως «εφυσωμένη»¹. Με τον όρο αυτό εννοείται η κεραμική που είναι καλυμμένη με λεπτό στρώμα γυαλιού. Οι κεραμείς κάλυπταν το κεραμικό με υαλώδες αιώρημα το οποίο, αφού ψηνόταν στο καμίνι, γινόταν στερεό, σαν κρούστα, προσδίδοντας στο κεραμικό μια χαρακτηριστική γυαλάδα, καθιστώντας το παράλληλα αδιάβροχο (εικ. 2). Η επένδυση των αγγείων με υαλώματα είχε μακρά παράδοση στην Ανατολή και συγκεκριμένα στη Μεσοποταμία περίπου από το 1500 π.Χ.². Στην περίπτωση αυτή επρόκειτο για αλκαλικά υαλώματα. Ωστόσο, στη βυζαντινή κεραμική τα υαλώματα ήταν κατά κανόνα μολυβδούχα, που χαρακτηρίζονται για τη διαφάνεια και τη στιλνότητά τους. Η μολυβδούχος εφυσωση επινοήθηκε στη Ρωμαϊκή εποχή, τον 10 αιώνα π.Χ.³, και η χρήση της μέχρι τον 100/110 αιώνα μ.Χ. υπήρξε περιορισμένη.

Στην Αργολίδα, και κυρίως στο Άργος, οι πολυετείς σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας έχουν φέρει στο φως μεγάλη ποσότητα εφυσωμένης κεραμικής, είτε εισηγμένης είτε εγχώριας⁴. Εκτός από το Άργος, αντιπροσωπευτική εφυσωμένη κεραμική έχει βρεθεί στο Ναύπλιο και πιο συγκεκριμένα στο Κάστρο της Ακροναυπλίας⁵. Σαφώς λιγότερη προέρχεται από μικρότερους αργολικούς οικισμούς, όπως το Χώνικα, το Πλατανίτι, η Προσύμνη, οι Λίμνες και η Άνω Επίδαυρος⁶. Στο Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας παρουσιάζονται ορισμένα χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της κεραμικής, τα περισσότερα για πρώτη φορά στο κοινό. Μάλιστα, η κεραμική έχει πρωτεύοντα ρόλο στη μόνιμη έκθεση με επίκεντρο τη χρήση και τον κομβικό της ρόλο στην κάλυψη των ποικίλων αναγκών μιας οικογένειας στη Βυζαντινή εποχή (εικ. 16)⁷.

Τα εφυσωμένα αγγεία ήταν απλά ως προς το σχήμα τους. Κυρίως πρόκειται για κούπες (περίπου σαν τα σημερινά μπολ) και πινάκια (πιά-

Στάδια κατασκευής εφυσωμένης κεραμικής

Κατασκευή αγγείου στον τροχό

Προσθήκη της βάσης

Κάλυψη της εσωτερικής και μέρους της εξωτερικής επιφάνειας με λευκό επιχρίσμα

Εφαρμογή της εγχάρκτης διακόσμησης

Πρώτο ψήσιμο αγγείου

Κάλυψη του αγγείου με εφυσωση και δεύτερο ψήσιμο

03.1-2

Χαρακτηριστικά σχήματα κουπών του 12ου-α' μισού του 13ου αι. (© Α. Βασιλείου).

03.3-4

Χαρακτηριστικά σχήματα πινάκιων του 12ου-α' μισού του 13ου αι. (© Α. Βασιλείου).

04.1

Κύπελλο, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

04.2

Ποτήριο, α' μισό 13ου αι. (© Α. Βασιλείου).

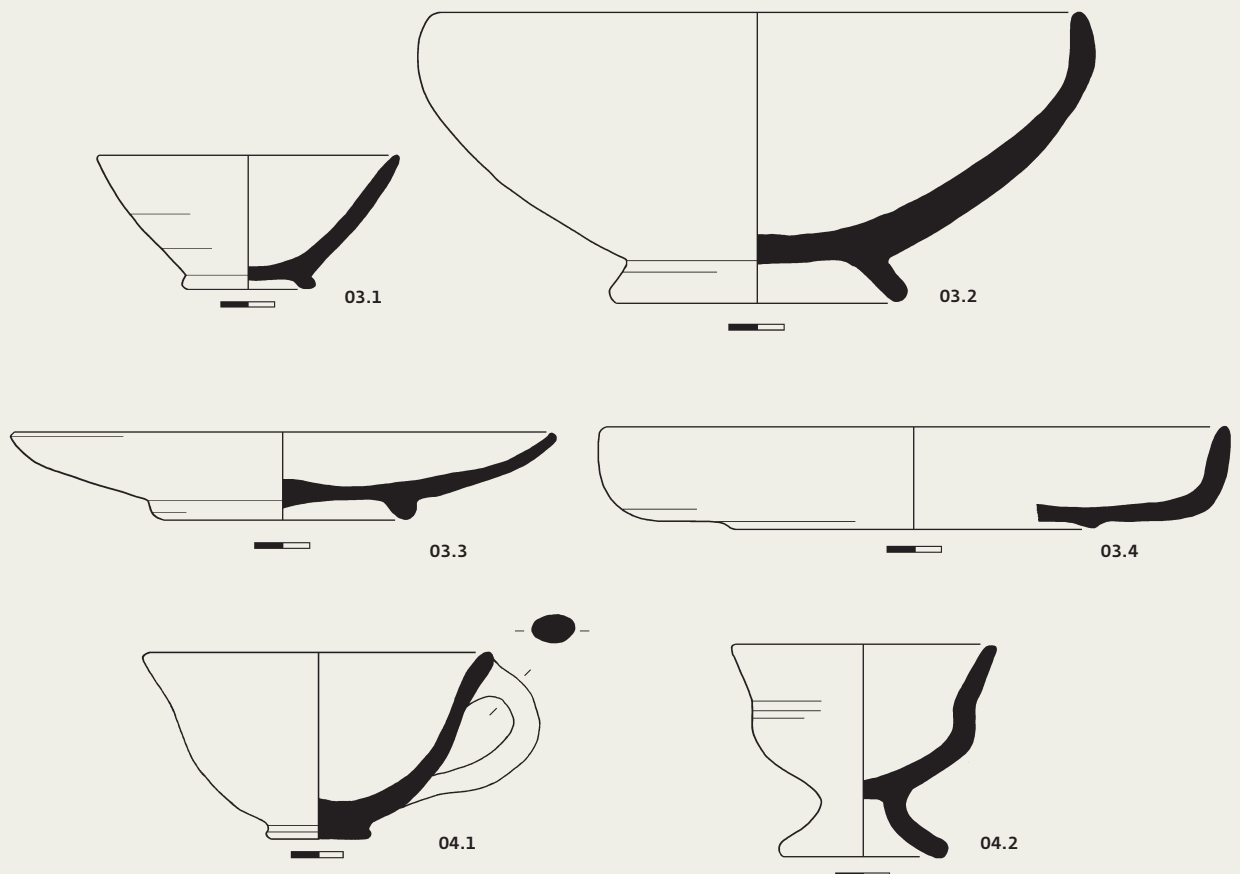
τα), που χρησιμοποιούνταν για την κατανάλωση τροφής. Οι κούπες, ανάλογα με το μέγεθός τους, προορίζονταν είτε για ατομική είτε για κοινή χρήση (εικ. 3.1-2), ενώ τα πινάκια ήταν κατά κανόνα μεγάλα και προορίζονταν για κοινή χρήση (εικ. 3.3-4). Αγγεία πόσης ήταν τα κύπελλα (σαν τα σημερινά φλιτζάνια) (εικ. 4.1) και τα ποτήρια (εικ. 4.2). Σπανιότερα συναντούμε κλειστά εφυαλωμένα αγγεία (κανάτια, λαγήνια, σταμνιά κ.ά.). Τα κλειστά αγγεία συνήθως έφεραν μόνο κάλυψη με επίχρυσμα για τη λείανση της εξωτερικής τους επιφάνειας από τους πόρους και ήταν υποτυπωδώς διακοσμημένα με σκουρόχρωμο επίχρυσμα, κυρίως στον ώμο τους. Τα αγγεία αυτά είναι γνωστά στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «Matt-Painted» (εικ. 11)⁸.

Άλλα χαρακτηριστικά σκεύη με εφύαλωση ήταν τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, γνωστά στη βιβλιογραφία ως «σαλτσάρια» (εικ. 5.1-2)⁹. Πρόκειται για σύνθετα, πυρίμαχα σκεύη, που θυμίζουν ως προς τη λειτουργία τους τα σκεύη του σημερινού «fondue». Στο πάνω τμήμα τοποθετούσαν την τροφή, γι' αυτό και ήταν κατά κανόνα εφυαλωμένο, και στο κάτω τμήμα αναμμένα κάρβουνα (ή μικρό λυχνάρι ή κανδήλα) για να

θερμαίνεται η τροφή στο πάνω τμήμα και να διατηρείται ζεστή στο τραπέζι κατά τη διάρκεια του γεύματος. Για τον λόγο αυτό τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη έκλειναν με πώμα¹⁰.

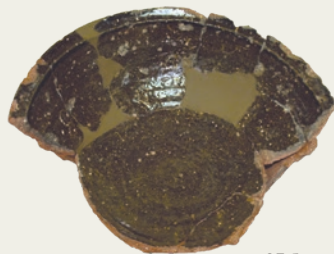
Για το είδος της τροφής ή των τροφών που θερμαίνονταν στο συγκεκριμένο σκεύος δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία. Η άποψη που έχει επικρατήσει είναι ότι προοριζόταν για σάλτσες, συμπεριλαμβανομένης της πιο διάσημης σάλτσας του βυζαντινού διαιτολογίου, του *γάρον*.

Ο *γάρος* ή το *γάρον*, που αντλεί την καταγωγή του από την αρχαιότητα και είχε βαθιές ρίζες στην ανατολική Μεσόγειο, αποτελούσε είδος σάλτσας ή αρτύματος που συνόδευε πολλά εδέσματα. Σύμφωνα με τα *Γεωπονικά* (20.46), παρασκευαζόταν από μικρά ψάρια και εντόσθια μεγάλων ψαριών, τα οποία τοποθετούνταν σε σκεύος και, με την προσθήκη ικανής ποσότητας αλατιού, παρέμεναν στον ήλιο για να επέλθει η διαδικασία της ζύμωσης. Μετά το πέρας της διαδικασίας σούρωναν και συνέλεγαν τη ρευστή ουσία, η οποία στην τελική της μορφή ήταν παστί. Όταν τη χρησιμοποιούσαν, την αραιώναν με νερό, ξίδι, κρασί ή λάδι¹¹. Σε κάθε περίπτωση, τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη θα προορί-

05.1

Επάνω τμήμα αυτοθερμαινόμενου σκεύους από το Άργος, 10ος αι. (© Α. Βασιλείου).

05.1

05.2

Ημιτελής αυτοθερμαινόμενο σκεύος από το Άργος, όψιμος 11ος–12ος αι. (© ΕΦΑ Αργολίδας, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας).

05.2

06.1

Μεγάλη κούπα με σπείρες και ταινιωτά μοτίβα σε γραπτή λεπτεγγάρακτη τεχνική, Άργος, γ' τέταρτο 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

06.1

06.2

Μεγάλη κούπα με σπείρες σε γραπτή με λευκό επίχρυσμα τεχνική, Άργος, δ' τέταρτο 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

06.2

06.3

Μικρή κούπα με σπείρες σε λεπτεγγάρακτη τεχνική, Άργος, γ' τέταρτο 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

06.4

Μεγάλη κούπα με γραμμικά μοτίβα σε επιπεδόγλυφη τεχνική, Άργος, δ' τέταρτο 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

06.5

Τμήμα κούπας με παράσταση ψαριού σε αδρεγγάρακτη τεχνική, Άργος, δ' τέταρτο 12ου–πρώιμος 13ος αι. (© Α. Βασιλείου).

06.5

06.6

Μεγάλη κούπα με γραπτή διακόσμηση με πράσινο και καστανό χρώμα, χωρίς επενδυτική εφυάλωση, Άργος, τέλη 12ου–α' μισό 13ου αι. (© Α. Βασιλείου).

07.1

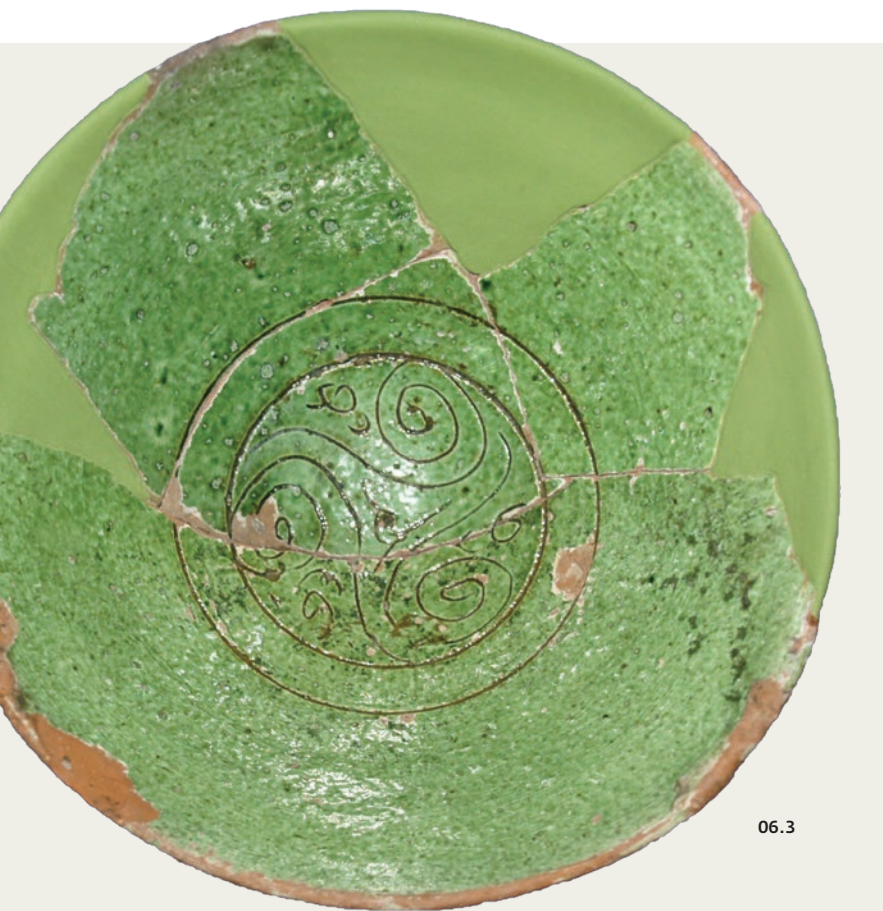
Πινάκιο με παράσταση πουλιού σε κουκκιδωτή τεχνική, Άργος, μέσα–γ' τέταρτο 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

06.4

07.2

Κούπα με ανθεμωτά ή γραμμικά μοτίβα σε κουκκιδωτή τεχνική, Άργος, β' τέταρτο–μέσα 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

06.3

06.6

07.1

07.2

ζονταν και για άλλα είδη τροφής, όπως κρέας, ψάρια κ.ά.¹².

Η χρήση των αυτοθερμαινόμενων σκευών υποδηλώνει εκλεπτυσμένους τρόπους στο τραπέζι. Μάλιστα, η χρήση πιρουνιού (*περόνιον*), ιδίως του τύπου που φέρει δύο επιμήκη δόντια (*δίχνηλο*), έχει συνδεθεί με τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη. Οι ομοτράπεζοι θα κάρφωναν κομμάτι ψωμιού ή κρέατος με το πιρούνι και θα το βουτούσαν στη ζεστή σάλτσα στο πάνω τμήμα του σκεύους, όπως γίνεται σήμερα με το σκεύος του «fondue»¹³.

Γενικά, από τη μελέτη των σχημάτων της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής έχουν προκύψει ενδιαφέροντα στοιχεία για τις τάσεις της εποχής. Στον 100–110/πρώιμο 12ο αιώνα ήταν δημοφιλή τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, τα κύπελλα και οι μικρές πρόχοι, παράλληλα με τις κούπες και τα πινάκια. Στον 12ο αιώνα επικρατούν οι κούπες σε ποικιλία μεγεθών και τα πινάκια σε μεγάλο κυρίως μέγεθος, ενώ από τον 13ο αιώνα τα πινάκια και οι μεγάλες κούπες απαντούν σπανιότερα και προτιμώνται οι μεσαίου μεγέθους βαθιές κούπες. Η τάση αυτή για μικρότερα μεγέθη έχει συνδεθεί με την επικράτηση των ατομικών σκευών διατροφής ή ακόμα και με αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες, ίσως υπό την επιρροή των Λατίνων¹⁴. Είναι επίσης πιθανό οι αλλαγές αυτές να ανταναικλούν τις επιλογές των κέντρων παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής και οι τομές που διαπιστώνονται να συνδέονται με το κλείσιμο παλαιών κέντρων και τη λειτουργία νέων. Δεν είναι τυχαίο ότι από το β' τέταρτο του 12ου αιώνα εγκαταλείπονται τα πιο απαιτητικά σε κατασκευή σκεύη, όπως τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, τα κύπελλα και οι μικρές πρόχοι, και επικρατούν απλούστερα σχήματα, όπως οι κούπες και τα πινάκια.

Τα εφυαλωμένα κεραμικά, παρότι ξεχώριζαν, λόγω της εφύαλωσης, από τα καθημερινής χρήσης σκεύη, συχνά παρουσιάζουν ατέλειες ή ακόμα και ασυμμετρίες στο σχήμα τους, ενώ και ο πηλός τους σπανίως είναι λεπτόκοκκος. Συνήθως περιέχει αρκετά εγκλείσματα και/ή προσμείξεις. Άλλωστε η πρακτική της κάλυψης της κύριας επιφάνειας των κεραμικών με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος, που επικράτησε από τον 12ο αιώνα, πρόσφερε μια καλή λύση στους κεραμοποιούς, που πλέον μπορούσαν να κρύψουν τις όποιες ατέλειες στον πηλό των αγγείων, τουλάχιστον στην κύρια/«καλή» όψη τους. Η πρακτική αυτή ενίσχυσε και τη διακόσμηση των αγγείων που αποτέλεσε σταδιακά το κύριο μέλημα των κεραμέων.

Όσον αφορά τις διακοσμήσεις, στον 100–110 αιώνα ήταν κυρίως ανάγλυφες ή εμπίεστες με

08.1

Πινάκιο με καρδιόσχημο και ελικοειδή μοτίβα σε λεπτεγγράκτα τεχνική, Άργος, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

08.2

Βάση ανοιχτού αγγείου με καρδιόσχημο και ελικοειδή μοτίβα σε λεπτεγγράκτα τεχνική, Άργος, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

09.1

Βάση ανοιχτού αγγείου με παράσταση λαού σε επιπεδόγλυφη τεχνική, Άργος, δ' τέταρτο 12ου-α' τέταρτο 13ου αι. (© Α. Βασιλείου).

09.2

Βάση ανοιχτού αγγείου με παράσταση λέαινας (:) σε επιπεδόγλυφη τεχνική, Άργος, δ' τέταρτο-α' τέταρτο 13ου αι. (© Α. Βασιλείου).

09.3

Πινάκιο με παράσταση αρπακτικού σε λεπτεγγράκτα τεχνική, Άργος, μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

09.4

Βάση κούπας με παράσταση ψαριού σε λεπτεγγράκτα τεχνική, Άργος, μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (© Α. Βασιλείου).

σαφείς επιρροές από τα μεταλλικά σκεύη και δευτερευόντως εγχάρακτες ή γραπτές/ζωγραφιστές, ενώ ειδικά από τα μέσα του 12ου αιώνα αναπτύσσονται κυρίως οι εγχάρακτες. Γενικά στον 12ο αιώνα παρατηρείται μεγάλη ποικιλία σε διακοσμήσεις όπως η γραπτή με λευκό επίχρυσμα, η γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα, η λεπτεγγράκτα και η γραπτή λεπτεγγράκτα (εικ. 1, 6.1-3), ενώ από το γ' τέταρτο του 12ου αναπτύσσονται η αδρεγγράκτα και η επιπεδόγλυφη (εικ. 6.4-5)¹⁵. Στην ανατολική Πελοπόννησο και ιδιαίτερα στην Κόρινθο, το Άργος και τη Σπάρτη, επιχωριάζει μια χαρακτηριστική κατηγορία όπου τα διακοσμητικά θέματα απαρτίζονταν από κουκκίδες σκουρόχρωμου επιχρίσματος σε λεπτεγγράκτο περίγραμμα, ενίοτε και χωρίς αυτό (εικ. 7.1-2)¹⁶. Από τον 13ο αιώνα κυριαρχούν οι εγχάρακτες διακοσμήσεις, είτε σε μέτρια είτε σε αδρή χάραξη είτε σε συνδυασμό τους, ενίοτε εμπλουτισμένες με πράσινο ή καστανό χρώμα, ενώ συνεχίζονται και άλλες τεχνικές όπως η γραπτή με λευκό επίχρυσμα¹⁷. Κοινό γνώρισμα αυτής της πιο όψιμης κεραμικής είναι η πτώση της ποιότητάς της, με εξαίρεση παραγωγές όπως η κεραμική Ζευζίππου, δείγματα της οποίας έχουν βρεθεί στο Άργος και το Ναύπλιο (εικ. 12)¹⁸.

Το θεματολόγιο περιλάμβανε κυρίως μοτίβα γραμμικά/γεωμετρικά ή εμπνευσμένα από τη φύση. Χαρακτηριστικές είναι οι διακοσμήσεις με σπείρες, ελικοειδή ή καρδιόσχημα μοτίβα (εικ. 6.1-3, 8.1-2), που στα καλής ποιότητας λεπτεγγράκτα είναι εξαιρετικής τέχνης. Άλλα αγαπητά θέματα ήταν τα πουλιά (εικ. 7.1, 12), ιδίως τα αρπακτικά (αετός ή γεράκι) (εικ. 9.3), και τα τετράποδα, όπως οι λαγοί (εικ. 9.1), τα λιοντάρια ή οι λέαινες (εικ. 9.2), αλλά και τα ψάρια (εικ. 1, 6.5, 9.4). Σε σπάνιες περιπτώσεις απεικονίζονταν ανθρώπινες μορφές· κυρίως επρόκειτο για πολεμιστές, που παριστάνονται άλλοτε πεζοί, άλλοτε έφιπποι, άλλοτε να μάχονται με δράκοντα (εικ. 10.1-3), προσφέροντάς μας μια γλαφυρή εικόνα για τις προτιμήσεις αλλά και τα ιδεώδη της βυζαντινής κοινωνίας¹⁹.

Σε γενικές γραμμές η διακόσμηση της βυζαντινής κεραμικής ήταν απλή σε σύλληψη με κυρίαρχη τη σχηματοποίηση, που ενίοτε έφτανε σε εντελώς αφαιρετικά μοτίβα. Σπάνια συναντούμε αφηγηματικές σκηνές και στις περιπτώσεις των εικονιστικών θεμάτων με ανθρώπους ή ζώα, ο κάμπος συνήθως δηλώνεται με λίγα σχηματοποιημένα φυτικά ή γραμμικά μοτίβα. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν ορισμένα κεραμικά, σαφώς λιγότερα, που αποπνέουν υψηλή ποιότητα, κυρίως στη γραπτή πολύχρωμη κεραμική από λευκό πηλό (όψιμος 10ος-πρώιμος 12ος αι.), σε ορισμένα λεπτεγγράκτα της Κορινθίας περι-

όδου (μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι.) και στην κεραμική Ζευζίππου (α' μισό 13ου αι.).

Ο εντοπισμός των κέντρων παραγωγής της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής εξακολουθεί να αποτελεί το μεγάλο ζητούμενο της έρευνας. Στην Αργολίδα, με τα ως τώρα πάντοτε δεδομένα, στα πρωιμότερα εφυαλωμένα ανήκουν αυτοθερμαινόμενα σκεύη που προέρχονται τόσο από ντόπια εργαστήρια όσο και από αταύιστα κέντρα παραγωγής και χρονολογούνται στον 9ο-πρώιμο 12ο αιώνα, κυρίως όμως στον 10ο-11ο αιώνα (εικ. 5.1-2)²⁰. Παράλληλα έχει εντοπιστεί στο Άργος και το Ναύπλιο εφυαλωμένη κεραμική από λευκό πηλό, πιθανώς από την Κωνσταντινούπολη ή την άμεση σφαίρα επιρροής της. Τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται στον 11ο αιώνα και είναι κυρίως ακόσμητα ή με εμπίεστη διακόσμηση (εικ. 14)²¹.

Από τον 12ο αιώνα η εφυαλωμένη κεραμική σταδιακά αυξάνεται. Στο α' μισό του 12ου αιώνα, ιδίως στο Άργος, εντοπίζονται εισαγωγές από την Κόρινθο²² αλλά και ντόπια παραγωγή με σαφείς επιρροές από τα κορινθιακά προϊόντα (εικ. 7.1-2, 8.1-2). Από τα μέσα του 12ου και ως τα μέσα του 13ου αιώνα παρατηρούνται εισαγωγές από το μεγάλο κέντρο παραγωγής της εποχής, που, βάσει των εμπεριστατωμένων ερευνών της S. Yona Waksman και των συνεργατών της, θα πρέπει να βρισκόταν στη Χαλκίδα ή την ευρύτερη περιοχή της (εικ. 6.2, 6.4-5, 9.1-4, 10.2-3)²³. Την εποχή αυτή το Άργος ή η ευρύτερη περιοχή του φαίνεται ότι διέθετε παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής με ποικίλα εργαστήρια που παρήγαν κεραμικά στα πρότυπα του μεγάλου κέντρου παραγωγής, προορισμένα ωστόσο για την αργολική αγορά (εικ. 6.3)²⁴.

Από τον 13ο αιώνα παρατηρείται ευρύτερα στον ελλαδικό χώρο αύξηση στην παραγωγή της εφυαλωμένης κεραμικής. Στη μαζικότερη παραγωγή βοήθησε και η πρακτική που άρχισαν να εφαρμόζουν τα κεραμικά εργαστήρια με τη χρήση τριποδίσκων (εικ. 17)²⁵. Τα εφυαλωμένα αγγεία στοιβάζονταν μέσα στον κλίβανο σε κάθετες στίλεις και οι τριποδίσκοι τοποθετούνταν μεταξύ των αγγείων ούτως ώστε τα τελευταία να μην κολλάνε κατά τη διάρκεια της όπτησης (εικ. 18). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργείται χώρος μέσα στον κλίβανο, οπότε οι κεραμείς μπορούσαν πλέον να τοποθετούν περισσότερα αγγεία σε κάθε όπτηση. Η ευρεσιτεχνία αυτή επινοήθηκε στην Κίνα και η μεταλαμπάδευσή της στα εργαστήρια του ελλαδικού χώρου πραγματοποιήθηκε ίσως μέσω του ισλαμικού κόσμου²⁶. Στο Άργος οι τριποδίσκοι αποτελούν συχνό ανασκαφικό εύρημα, επιβεβαιώνοντας τη δράση εγχώριων κεραμοποιείων²⁷.

08.1

09.1

08.2

09.2

09.3

09.4

10.1

Βάση μικρής κούπας με παράσταση πολεμιστή, σε συνδυασμό λεπτής και βαθιάς χάραξης, Ναύπλιο, δ' τέταρτο 12ου–α' τέταρτο 13ου αι. (© Α. Βασιλείου).

10.1

10.2

Τμήμα χείλους πινακίου με παράσταση πολεμιστή σε αδρεγχάρκτη τεχνική, Ναύπλιο, δ' τέταρτο 12ου–α' τέταρτο 13ου αι. (© Α. Βασιλείου).

10.3

Πινάκιο με παράσταση πολεμιστή σε αδρεγχάρκτη τεχνική, Άργος, δ' τέταρτο 12ου–α' τέταρτο 13ου αι. (© Α. Βασιλείου).

11

Λαγήνι από το Κεφαλάρι Αργολίδας, β'–γ' τέταρτο 13ου αι. (© ΕΦΑ Αργολίδας, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας).

11

12

Κούπα με παράσταση πουλιού σε έγχρωμη εγχάρκτη τεχνική, Κεραμική Ζευξίππου, Άργος, α' μισό 13ου αι. (© ΕΦΑ Αργολίδας, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας).

10.3

10.2

12

13

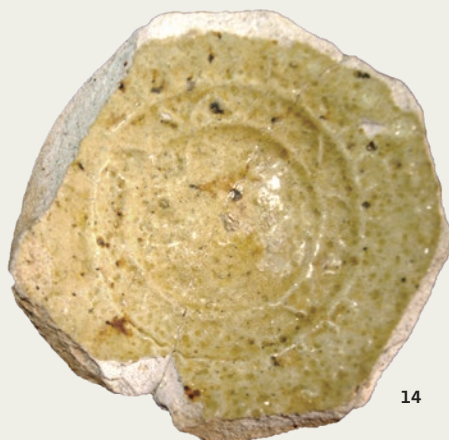
Βάση κούπας με
αδρεγχάρακτη
διακόσμηση, Άργος,
γ' τέταρτο 12ου αι.
Σε μεταγενέστερη
φάση κόπηκε
περιμετρικά με αρκετή
επιμέλεια. Βρέθηκε
σε τάφο και είναι
πιθανό στη
μεταγενέστερη αυτή
φάση να
χρησιμοποιήθηκε
ως κτέρισμα
(© Α. Βασιλείου).

13

14

Βάση ανοιχτού
αγγείου από λευκό
πηλό με εμπύεστη
διακόσμηση, Άργος,
τέλη 10ου–
μέσα 11ου αι.
(© Α. Βασιλείου).

14

15

Τμήμα πινακίου
με λεπτεγχάρακτη
διακόσμηση, Άργος, β'
τέταρτο–μέσα 12ου αι.
Κάτω από το χείλος,
διαμπερής τρύπα από
όπου περνούσε ο
μεταλλικός σύνδεσμος
(© Α. Βασιλείου).

15

16

Βυζαντινό Μουσείο
Αργολίδας, Άποψη της
υποενότητας «Στο
βυζαντινό σπίτι»
(© ΕΦΑ Αργολίδας,
Βυζαντινό Μουσείο
Αργολίδας).

Παράλληλα, από τον 13ο αιώνα παρατηρείται και αύξηση των κέντρων παραγωγής, γεγονός που συνδέεται με τον κατακερματισμό που υπέστη η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μετά την κατάρτισή της από τους Σταυροφόρους το 1204. Κοινό γνώρισμα σε πολλές από αυτές τις παραγωγές ήταν η πτώση στην ποιότητα των αγγείων, στοιχείο που παρατηρείται και στο Άργος.

Ποιοι όμως μπορούσαν να αγοράσουν τα εφυαλωμένα αγγεία; Σίγουρα όχι οι φτωχοί. Η εφυαλωμένη κεραμική ως τον 11ο αιώνα φαίνεται ότι αποτελούσε ένα είδος ημιπολυτελείας που θα απευθυνόταν σχεδόν αποκλειστικά σε εύπορες οικογένειες. Ειδικά η κεραμική από λευκό πηλό και τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη θα χρησιμοποιούνταν από τις τοπικές ελίτ. Σταδιακά από τα μέσα του 12ου και κυρίως από τον 13ο αιώνα, όταν η παραγωγή της εφυαλωμένης κεραμικής έγινε πιο μαζική με εφυαλωμένα κεραμικά πιο χαμηλής ποιότητας, υποθέτουμε ότι θα απευθυνόταν και στα μεσαία κοινωνικά στρώματα.

Όπως και να έχει, η εφυαλωμένη κεραμική αποτελούσε ένα ακριβό προϊόν, μια μικρή πολυτέλεια για τα μεσαία νοικοκυριά, που θα ήταν απαγορευτική για τις φτωχές οικογένειες²⁸. Σε αυτό συνηγορούν και οι προσπάθειες που γίνονταν για την παράταση της χρήσης των θραυσμένων κεραμικών με διάφορους τρόπους, όπως με την επιδιόρθωσή τους με μεταλλικούς συνδέσμους (εικ. 15), ή με τη διατήρηση μόνο του τμήματος που έφερε διακόσμηση (εικ. 13). Ενδεικτικές είναι επίσης στο Άργος οι προσπάθειες των κεραμέων για την εξοικονόμηση σε

πρώτες ύλες, ιδίως της εφυάλωσης που ήταν και η πιο ακριβή, αλλά και στην κατεργασία των κεραμικών, με την παραγωγή αγγείων που έφεραν όλα τα χαρακτηριστικά των εφυαλωμένων σε σχήμα, επίχρυσμα και διακόσμηση, πλην του βασικότερου, δηλαδή της κάλυψής τους με εφυάλωση. Πρόκειται για κούπες που έχουν διακοσμηθεί με τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα τεχνική και χρονολογούνται στον όψιμο 12ο–α' μισό του 13ου αιώνα (εικ. 6.6)²⁹.

Εν τέλει και όπως έχει επανειλημμένα επισημανθεί από τους μελετητές της, η βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική αποτελεί σημαντική πηγή γνώσεων για τον καθημερινό βίο και τις προτιμήσεις των κατόχων της, αλλά και για τις πρακτικές των εργαστηρίων της εποχής και όχι μόνο. Παρότι η κεραμική αυτή αρχικά στόχευε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, πιθανώς ως μια οικονομικότερη εναλλακτική ακριβότερων σκευών, με το πέρασμα του χρόνου αναδείχθηκε κυρίως από τα μεσαία στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας. Φαίνεται ότι από τον 12ο αιώνα και εξής τα κεραμικά εργαστήρια, ανταποκρινόμενα στη ζήτηση των μεσαίων νοικοκυριών, επικεντρώθηκαν στη δημιουργία απλών σε σχήμα και επεξεργασία πηλού σκευών, δίνοντας σταδιακά έμφαση στην κύρια/ορατή επιφάνεια των αγγείων που έφερε τη διακόσμηση και ήταν καλυμμένη με εφυάλωση.

17

Τριποδίσκοι, Άργος,
Υστερο- ή
Μεταβυζαντινή εποχή
(© ΕΦΑ Αργολίδας,
Βυζαντινό Μουσείο
Αργολίδας).

18

Αναπαράσταση
στοιβάγματος
εφυαλωμένων κουπών
στον κλίβανο με την
παρεμβολή
τριποδίσκων (© ΕΚΠΑ,
Τμήμα Ιστορίας και
Αρχαιολογίας,
Μουσείο Αρχαιολογίας
και Ιστορίας της
Τέχνης. Κατασκευή:
Νίκος Λιάρος. Πηγή:
Καλοπίση-Βέρτη
2003, σ. 116, εικ. 62).

18

Σημειώσεις

- Γενικά για τη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, βλ. Morgan 1942· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999· Παπανικόλα-Μπακιρτζή / Μαυρική / Μπακιρτζής 1999· Καλοπίση-Βέρτη 2003· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005· Vroom 2005· Armstrong 2008· François / Spieser 2010, σ. 324-340.
- Paynter / Tite 2001.
- Greene 2007· Walton / Tite 2010.
- Η πλειονότητα της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής του Άργους προέρχεται από τις ανασκαφές της Αναστασίας Οικονόμου-Laniado. Για μια πρώτη παρουσίαση, βλ. Οικονόμου-Laniado 2006· Bakourou / Katsara / Kalamara 2003. Για την εφυαλωμένη κεραμική του Άργους του 10ου-α' τέταρτο του 13ου αι., βλ. Βασιλείου 2014.
- Σημαντικά ευρήματα εφυαλωμένης κεραμικής ήρθαν στο φως το 1971 στις ανασκαφές της Ευαγγελίας Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη και το 1972 στην ανασκαφή της εκκλησίας των Αγίων Θεοδώρων και στον περιβάλλοντα χώρο της από τον Παύλο Λαζαρίδη. Για την εφυαλωμένη κεραμική από τους Αγίους Θεοδώρους, βλ. Γιαγκάκη 2012.
- Για το Χώνικα, βλ. Vassiliou 2018β, για την Προσύμη και τις Λίμνες, βλ. Hahn 1996, για την Άνω Επίδαυρο, βλ. Οικονόμου 1989.
- Το Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας στεγάζεται στη δυτική και νοτιοδυτική πτέρυγα των Στρατώνων Καποδίστρια στο Άργος και η δημιουργία της μόνιμης έκθεσής του ολοκληρώθηκε το 2016 με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ. Γενικός συντονισμός: δρ Δημήτριος Αθανασούλης, δρ Άλκηστις Παπαδημητρίου. Αρχαιολογική έρευνα - Τεκμηρίωση: δρ Δημήτριος Αθανασούλης, δρ

- Αναστασία Βασιλείου, δρ Susanne Metaxas. Μουσειολογική επιμέλεια: Κωνσταντίνος Καραμούτζης. Μουσειογραφικός σχεδιασμός: Δημήτρης Ψυχουγιός, Αλκμήνη Πάκα, Σπύρος Νάσαινας. Γραφιστικός σχεδιασμός: Ελισάβετ Κελίδου. Το μουσείο άνοιξε τις πύλες του στο κοινό τον Μάρτιο του 2017. Για αναλυτική παρουσίαση των εκθεμάτων του, βλ. Αθανασούλης / Βασιλείου 2016. Βλ. επίσης <https://www.byma.gr>.
- Για χαρακτηριστικά δείγματα από το Άργος, βλ. Piérart / Thalmann 1980, σ. 480 (αρ. B37, 41), σ. 482 (αρ. D9-11)· Bakourou / Katsara / Kalamara 2003, σ. 235, εικ. 7· Οικονόμου-Laniado 2006, σ. 346-347, εικ. 5· Αθανασούλης / Βασιλείου 2016, σ. 157-162, αρ. 197-210 (Αναστασία Βασιλείου / Rossana Valente).
- Για τα συγκεκριμένα σκεύη, βλ. Μπακιρτζής 2003, σ. 55-65· Vassiliou 2016.
- Σχεδόν ακέραιο αυτοθερμαινόμενο σκεύος από λευκό πηλό με το πόμα του έχει βρεθεί στη Θήβα, βλ. Κουλάκου 2012, σ. 310, αρ. 4, εικ. 4.
- Για τον γάρο υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Κουκουλές 1952, σ. 40-41· Ανδρουδής 2001, σ. 106-108· Χρόνη 2012, σ. 179-182.
- Σημαντικές πληροφορίες ως προς τη χρήση τους μπορεί να μας προσφέρει η πειραματική αρχαιολογία.
- Parani 2010, σ. 160.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ. 21· Vroom 2003, σ. 329-333· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, σ. 121-122.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή / Μαυρική / Μπακιρτζής 1999, σ. 53-111· Vroom 2005,

σ. 80-93.

- Bakourou / Katsara / Kalamara 2003, σ. 234· Vassiliou 2018a.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή / Μαυρική / Μπακιρτζής 1999, σ. 113-175· Vroom 2005, σ. 108-125.
- Για την κεραμική Ζευξίππου, που χρονολογείται στο α' μισό του 13ου αι. και προέρχεται από άγνωστο κέντρο παραγωγής, βλ. Megaw 1968· Megaw 1989· Waksman / François 2004-2005.
- Vassiliou 2019.
- Vassiliou 2016.
- Γενικά για την εφυαλωμένη κεραμική από λευκό πηλό, βλ. Hayes 1992, σ. 12-37.
- Για την εφυαλωμένη κεραμική της Κορίνθου, βλ. Sanders 1999.
- Waksman 2018. Οι έρευνες αυτές είναι πολύ σημαντικές γιατί συνδυάζουν τα αρχαιολογικά δεδομένα με τις αρχαιομετρικές αναλύσεις.
- Bakourou / Katsara / Kalamara 2003· Οικονόμου-Laniado 2006· Βασιλείου 2014, τόμ. Ι, σ. 285-302.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1987· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ. 21· Καλοπίση-Βέρτη 2003, σ. 115-116 (Νίκος Λιάρος).
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1987, σ. 642.
- Οικονόμου-Laniado 2006, σ. 348· Αθανασούλης / Βασιλείου 2016, σ. 136, αρ. 152-153 (Αναστασία Βασιλείου).
- Τα φτωχά νοικοκυριά θα χρησιμοποιούσαν κυρίως ξύλινα σκεύη. Γενικά για το θέμα, βλ. Sanders 2018· Γερολυμάτου 2018.
- Βασιλείου 2014, τόμ. Ι, σ. 108-112.

Βιβλιογραφία

- Αθανασούλης / Βασιλείου 2016: Αθανασούλης Δημήτρης / Βασιλείου Αναστασία (επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης*, Αθήνα 2016.
- Ανδρούδης 2001: Ανδρούδης Πασχάλης, «Μαρτυρίες για το αλάτι από το Βυζάντιο: αλίπαστα είδη και γάρον», στο *Το ελληνικό αλάτι, Η Τριήμερο Εργασίας, Μυτιλήνη*, 6–8 Νοεμβρίου 1998, Αθήνα 2001, σ. 96–115.
- Armstrong 2008: Armstrong Pamela, «Ceramics», στο Robin Cormack / John F. Haldon / Elizabeth Jeffreys (επιμ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Οξφόρδη 2008, σ. 429–443.
- Bakourou / Katsara / Kalamara 2003: Bakourou Aimilia / Katsara Evi / Kalamara Pari, «Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th Centuries», στο Χαράλαμπος Μπακιρτζής (επιμ.), *το Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη*, π–16 Οκτωβρίου 1999, Αθήνα 2003, σ. 233–236.
- Βασιλείου 2014: Βασιλείου Αναστασία, *Μεσοβυζαντινή εφυσωμένη κεραμική από την πόλη του Άργους (1ος – α' τέ. 13ου αι.)*, διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2014, thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/35222#page/1/mode/2up (12.7.2020).
- Γερολυμάτου 2018: Γερολυμάτου Μαρία, «Μικρά αντικείμενα, μεγάλες προσδοκίες. Η διαμόρφωση των επιθυμιών των «μέσων» κατά τον 11ο–12ο αιώνα», στο Αναστασία Γ. Γιαγκάκη / Αγγελική Πανοπούλου (επιμ.), *Το Βυζάντιο χωρίς λάμψη. Τα ταπεινά αντικείμενα και η χρήση τους στον καθημερινό βίο των Βυζαντινών*, Αθήνα 2018, σ. 283–305.
- Γεωπονικά: Beckh H. (επιμ.), *Georonica sive Cassiani Bassi scholastici De re rustica eclogae*, Στουτγάρδη / Λειψία 1895.
- Γιαγκάκη 2012: Γιαγκάκη Αναστασία Γ., *Εφυσωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (1ος–7ος αι.)*, Αθήνα 2012.
- François / Spieser 2010: François Véronique / Spieser Jean-Michel, «Η κεραμική και το γυαλί στο Βυζάντιο», στο Αγγελική Ε. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τόμ. Β', Αθήνα 2010 (ανατύπωση), σ. 315–340.
- Greene 2007: Greene Kevin, «Late Hellenistic and Early Roman Invention and Innovation: The Case of Lead-Glazed Pottery», *American Journal of Archaeology* 111 (2007), σ. 653–671.
- Hahn 1996: Hahn Margrete, «The Berbati-Limnes Project: The Early Byzantine to Modern Periods», στο Berit Wells (επιμ.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988–1990*, Στοκχόλμη 1996, σ. 345–451.
- Hayes 1992: Hayes J.W., *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, τόμ. 2: *The Pottery*, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ 1992.
- Καλοπίση–Βέρτη 2003: Καλοπίση–Βέρτη Σοφία (επιμ.), *Διδακτική Συλλογή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Κεραμικής*, Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα 2003.
- Κοιλάκου 2012: Κοιλάκου Χαρίκλεια, «Κεραμική με λευκό ηγλό από ανασκαφές στη Θήβα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 33 (2012), σ. 305–312.
- Κουκουλές 1952: Κουκουλές Φαίδων, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Ε', Αθήνα 1952.
- Megaw 1968: Megaw A.H.S., «Zeuxippus Ware», *The Annual of the British School at Athens* 63 (1968), σ. 67–88.
- Megaw 1989: Megaw A.H.S., «Zeuxippus Ware Again», στο V. Déroche / J.–M. Spieser (επιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, Αθήνα 1989, σ. 259–266.
- Morgan 1942: Morgan Charles H., *The Byzantine Pottery*, Κέιμπριτζ (Μασαχουσέτη) 1942.
- Μπακιρτζής 2003: Μπακιρτζής Χαράλαμπος, *Βυζαντινά τσουκαλόαγγενα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Αθήνα 2003 (β' έκδ.).
- Οικονόμου 1989: Οικονόμου Αναστασία Δ., «Συμβολή στην τοπογραφία της περιοχής Άνω Επιδαύρου στους μέσους χρόνους», στο *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών, Άργος, 3ο Μαΐου–1 Ιουνίου 1986*, Αθήνα 1989, σ. 303–312.
- Οικονόμου–Λανιάδο 2006: Οικονόμου–Λανιάδο Αναστασία, «Βυζαντινή κεραμική από το Άργος (12ος–13ος αιώνας)», στο Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, *Πάτρα, 9–12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, σ. 345–348.
- Παπανικόλα–Μπακιρτζή 1987: Παπανικόλα–Μπακιρτζή Δήμητρα, «Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων», στο *Αμνήτες. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1987, σ. 641–648.
- Παπανικόλα–Μπακιρτζή 1999: Παπανικόλα–Μπακιρτζή Δήμητρα (επιμ.), *Βυζαντινά εφυσωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχράκτων*, Αθήνα 1999.
- Παπανικόλα–Μπακιρτζή / Μαυρικού / Μπακιρτζής 1999: Παπανικόλα–Μπακιρτζή Δήμητρα / Μαυρικού Φωφώ Ν. / Μπακιρτζής Χαράλαμπος, *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999.
- Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2005: Παπανικόλα–Μπακιρτζή Δήμητρα, «Βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη. Σχήμα – μορφή, χρήση και διακόσμηση», στο Δήμητρα Παπανικόλα–Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία, Πρακτικά ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο», Θεσσαλονίκη, 4 Νοεμβρίου 2001*, Αθήνα 2005, σ. 117–132.
- Parani 2010: Parani Maria G., «Byzantine Cutlery: An Overview», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 31 (2010), σ. 139–164.
- Paynter / Tite 2001: Paynter Sarah / Tite Michael, «The Evolution of Glazing Technologies in the Ancient Near East and Egypt», στο Andrew J. Shortland (επιμ.), *The Social Context of Technological Change: Egypt and the Near East, 1650–1150 BC*, Οξφόρδη 2001, σ. 239–254.
- Piérart / Thalmann 1980: Piérart Marcel / Thalmann Jean-Paul, «Céramique romaine et médiévale», στο *Études Argiennes*, Αθήνα 1980, σ. 459–492.
- Sanders 1999: Sanders Guy D.R., «Παραγωγή των εργαστηρίων της Κορίνθου», στο Δήμητρα Παπανικόλα–Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινά εφυσωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχράκτων*, Αθήνα 1999, σ. 159–164.
- Sanders 2018: Sanders Guy D.R., «Είχαν οι απλοί άνθρωποι κεραμικά; Είδη οικοσκευής των πλουσιότερων και των φτωχότερων βαθμίδων της κοινωνίας», στο Αναστασία Γ. Γιαγκάκη / Αγγελική Πανοπούλου (επιμ.), *Το Βυζάντιο χωρίς λάμψη. Τα ταπεινά αντικείμενα και η χρήση τους στον καθημερινό βίο των Βυζαντινών*, Αθήνα 2018, σ. 79–107.
- Vassiliou 2016: Vassiliou Anastasia, «Middle Byzantine Chafing Dishes from Argolis», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 37 (2016), σ. 251–276.
- Vassiliou 2018a: Vassiliou Anastasia, «Measles Ware: A 12th Century Peloponnesian Production and Its Distribution», στο Filiz Yeniselirlioglu (επιμ.), *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Antalya, 19–24 October 2015*, τόμ. 1, Άγκυρα 2018, σ. 267–270.
- Vassiliou 2018β: Vassiliou Anastasia, «Sherds from around the Church: Pottery from the Panayia Church at Chonika, Argolis», *AURA* 1 (2018), σ. 127–155.
- Vassiliou 2019: Vassiliou Anastasia, «Aspects of Medieval Secular Imagery: Representations of Warriors in Byzantine Glazed Pottery from Argos and Nauplio (12th–13th centuries)», στο Charikleia Diamanti / Anastasia Vassiliou (επιμ.), *Έν Σοφία μαθητεύσαντες: Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*, Οξφόρδη 2019, σ. 227–245.
- Vroom 2003: Vroom Joanita, *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Λέιντεν 2003.
- Vroom 2005: Vroom Joanita, *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean, 7th to 20th Century: An Introduction and Field Guide*, Ουτρέχτη 2005.
- Waksman / François 2004–2005: Waksman Yona / François Véronique, «Vers une redéfinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 128–129 (2004–2005), σ. 629–724.
- Waksman 2018: Waksman Sylvie Yona, «Defining the Main "Middle Byzantine Production" (MBP): Changing Perspectives in Byzantine Pottery Studies», στο Filiz Yeniselirlioglu (επιμ.), *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Antalya, 19–24 October 2015*, τόμ. 1, Άγκυρα 2018, σ. 397–407.
- Walton / Tite 2010: Walton M.S. / Tite M.S., «Production Technology of Roman Lead-Glazed Pottery and its Continuance in Late Antiquity», *Archaeometry* 52 (2010), σ. 733–759.
- Χρόνη 2012: Χρόνη Μαρία, *Η πανίδα στην διατροφή και στην ιατρική στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2012.